

STAVOVI EVROPLJANA PREMA GLOBALIZACIJI³

Apstrakt

U radu se analiziraju stavovi građana evropskih država prema ekonomskim, socijalnim i kulturnim dimenzijama globalizacije. Korišćeni su podaci prikupljeni u *Eurobarometar* istraživanju, sprovedenog u 32 evropske države i ukupno 30,238 ispitanika. Analiza pokazuje da su mišljenja građana evropskih društava o globalizaciji, u proseku posmatrano, ambivalentna. Najpozitivnije se ocenjuju neke političke implikacije globalizacije, poput neophodnosti globalne vladavine, dok se najnegativnije misli o nekim ekonomskim aspektima (npr. zaštita od rasta cena). Mera konstruisana na osnovu deset tvrdnji o različitim aspektima globalizacije, kao pokazatelj opšteg odnosa prema globalizaciji, pokazuje da on varira među različitim evropskim državama. Najpozitivniji je među Švedanima i Dancima, dok najizraženiji anti-globalizacijski sentiment karakteriše Francuze i Grke. Odnos prema globalizaciji nije, s druge strane, značajno povezan sa stepenom globalne umreženosti zemlje (iskazan KOF indeksom globalizacije), ili sa izraženošću sekularno-racionalnih i vrednosti samoizražavanja, kao karakteristikama kulture. U zaključnom delu diskutovane su implikacije prikazanih podataka.

Ključne reči: globalizacija, stavovi, Evropa

THE ATTITUDES OF EUROPEAN CITIZENS TOWARDS GLOBALIZATION

Abstract

The aim of this paper is to analyse the attitudes of the citizens of European countries towards economic, social and cultural aspects of globalization, based on the Eurobarometer surveys, conducted in 32 European countries and including 30,238 respondents. The results of the analysis have shown that the opinions of European citizens towards globalization are, on the average, ambivalent. Opinions on some political implications of the globalization, such as the necessity of world governance, are the most favourable, while the economic aspects of globalization are most unfavourably perceived (e.g. protection from price increase). Measure comprised of ten items probing for different aspects of globalization, as an operationalization of the general attitude toward globalization, showed prominent between-countries differences. The most positive attitudes toward globalization is manifested by Swedes and Dutch citizens, while the anti-globalization sentiment is most prominent among citizens of France and Greece. Attitude toward globalization is not, however, related with the level of country's global interconnectedness (measured by KOF index) or with traditional/secular-rational and survival/self-expression values as measures of culture.

Key words: globalization, attitudes, Europe

---

¹ Docent na odeljenju za psihologiju, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu. Kontakt: zoran.pavlovic@f.bg.ac.rs.

² Viši naučni saradnik, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka. Kontakt: btodosijevic@idn.org.rs.

³ Tekst je rezultat rada na projektu "Društvene transformacije u procesu evropskih integracija: multidisciplinarni pristup" (br. 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UVODNA RAZMATRANJA

Za razliku od višedecenijskih teorijskih debatovanja o fenomenu globalizacije, empirijska istraživanja mišljenja građana širom sveta o globalizaciji na intenzitetu dobijaju tek u nekoliko poslednjih godina. Pojava globalizovane ekonomije koja uključuje novi sistem proizvodnje i potrošnje i ekonomsku integraciju na svetskom nivou; transnacionalni ili globalni kulturni obrasci ("globalna" kultura); rađanje novih transnacionalnih institucija; pokretljivost ljudi i promenljivost identiteta i zajednica, ali i nove socijalne hijerarhije, oblici nejednakosti i odnosa dominacije širom sveta (Robinson, 2007) – sve to učinilo je fenomen globalizacije veoma izazovnom sferom izučavanja. Objektivna dimenzija globalizacije koja se ogleda u rastućoj povezanosti među ljudima i zemljama širom sveta praćena je svešću o toj umreženosti, kao i subjektivnom odnosu prema njoj, pa izučavanje subjektivnog aspekta dodatno dobija na značaju.

Većina teoretičara bi se, kao što neki ističu (Robinson, 2007), složila da su ekonomski, društveni, politički, kulturni, ideološki efekti globalizacije sveprisutni, kao i da su različite dimenzije globalizacije povezane, što bi praktično značilo da je globalizacija jedan multidimenzionalni fenomen, ponekad konfliktan u svojoj suštini. Dok je, recimo, intenzivna trgovinska razmena i veći priliv stranih investicija povezan s boljim kvalitetom robe, većim prilikama za zaposlenje i slično, sve to istovremeno podrazumeva i prisustvo multinacionalnih kompanija ili inostrane radne snage, koji se mogu smatrati pretnjom domaćoj privredi ili nacionalnoj kulturi. Ovo praktično znači da i odnos prema globalizaciji može biti izbalansiran, zavisao od aspekta koji je u pitanju, mešovito, pa i ambivalentan.

Mogući su, takode, višestruki izvori odnosa prema globalizaciji. Oni se, najpre, mogu ticati individualnih karakteristika ispitanika. Brojna istraživanja ukazuju na to da su određene kategorije ispitanika sklonije pozitivnom mišljenju o globalizaciji: mladi, obrazovaniji, oni višeg socioekonomskog statusa i sl., uopšteno s onim karakteristikama koje su načelno povezane s kosmopolitskim pristupom svetu (Cook & Underwood, 2012; Hainmueller & Hiscox, 2006; Feasel & Muzudmer, 2012; Woodward et al., 2008). Iako ima osnova za pretpostavku da je odnos prema globalizaciji direktno ili indirektno povezan s procenom lične koristi ili štete od nje, razlike u stavovima prema globalizaciji mogu poticati kako od ekonomskih faktora u širem smislu (vrsta posla koji se obavlja, materijalni standard itd.), tako i od neekonomskih faktora, recimo, ideološke orijentacije, zatvorenosti za druge kulture, brige u vezi s nacionalnim suverenitetom, pa i ksenofobijom (Chui & Leung, 2014; Todosijević, Hristić i Pavlović, 2015; Woodward et al., 2008; Xu, 2013).

Međutim, u obzir je takode važno uzeti i širi društveni kontekst. Brojna istraživanja, recimo, ukazuju na to da visoko kvalifikovani ispitanici više gaje proglobalizacijski sentiment, nego nisko kvalifikovani, ali da je ta veza pozitivna u bogatijim društvima, a ne i u siromašnim (O'Rourke, 2006; Scheve & Slaughter, 2001), što je u potpunosti u skladu s implikacijama Hekšner-Olin modela trgovine, veoma uticajnog u međunarodnoj ekonomiji, a i u tumačenju stavova prema globalizaciji (O'Rourke, 2006; Feasel & Muzudmer, 2012). Studije takode ukazuju na značaj makro faktora i agregatnih mera, onih činilaca po kojima se razlikuju države kao celine (recimo, BDP per capita) za mišljenje o globalizaciji. Nalazi uglavnom idu u tom pravcu da su stavovi prema globalizaciji pozitivniji u bogatijim i razvijenijim društvima (Feasel & Muzudmer, 2012).

Postojeće studije, dakle, uglavnom sugerišu da je odnos prema globalizaciji u načelnom smislu intrumentalno-racionalne prirode, posledica opažene koristi koju globalizacijski procesi donose, što bi bio svojevrsni Matejin efekat ("bogati" se bogate, a "siromašni" siromaše). Ako su u pravu oni koji tvrde da međunarodna trgovina funkcioniše po principima neodarvinizma –

najslabiji “nestaju” ili su “odstranjeni”, dok jači i bolji doživljavaju ekspanziju (Koen, 2014), to bi moglo značiti da je antiglobalizacijski sentiment u nekim sredinama očekivan (pa i razumljiv). Drugi opet tvrde da „samo zemlja koja nije sigurna u sebe oseća potrebu da se štiti od stranih uticaja“ (Mojsi, 2012, str. 48); globalizacija nosi sa sobom nesigurnost, pokreće pitanja identiteta, što u čitavu „jednačinu“ uvodi i teme emocija, samopouzdanja i kulturne otvorenosti.

Moguće je, međutim, pretpostaviti i da bi svojevrsna deprivaciona logika mogla biti primenjena u analizi odnosa prema globalizaciji – prema globalizaciji bi pozitivnije mogli biti naklonjeni oni koji su više isključeni iz globalnih tokova i time lišeni nekih pratećih pogodnosti i pozitivnih posledica koje su, opet, ocenjene poželjnim i vrednim. U svakom slučaju, očigledno je da egocentrična ili individualna perspektiva nije dovoljna da objasni razlike u stavovima prema globalizaciji. Potrebna je i svojevrsna sociotropska perspektiva, uzimanje u obzir ne samo posledice po pojedinca, već i posledica koje globalizacijski procesi imaju na društvo u celini, kao i ličnih i grupnih kapaciteta da se s promenama koje globalizacija nosi izbori.

Dok postoje brojne studije o odnosu prema fenomenima koji su u manjem ili većem stepenu povezani sa globalizacijom (ekonomski protekcionizam, imigracija, uticaj novih tehnologija itd.), malo je saznanja o mišljenju građana prema globalizaciji, ali se ona, reklo bi se, rapidno umnožavaju. Ova studija predstavlja doprinos analizi odnosa građana evropskih država prema globalizaciji, s naglaskom na razlikama koje među pripadnicima različitih država postoje i uticaju makro varijabi kao mogućih determinanti odnosa prema globalizaciji, za šta već postoje određene indikacije (O'Rourke, 2006; Feasel & Muzudmer, 2012). Fokus ove studije je na proverbi teze da će anti-globalizacijski sentiment biti izraženiji u sredinama koje su od globalizacijskog procesa izolovanije – onim slabije integrisanim u ekonomsko/socijalno/političkom itd. smislu, kao i onima koje su kulturno zatvorenije (tradicionalna društva koja naglašavaju fizički i ekonomsku sigurnost nasuprot pitanjima autonomije i slobode).

METOD I PODACI

U analizi su korišćeni podaci Eurobarometar studije sprovedene 2009. godine. Studija je sprovedena u 32 evropske države⁴ i ukupno 30,238 ispitanika. U ovoj analizi korišćen je skup od 10 tvrdnji kojima se ispituje mišljenje građana o ekonomskim, političkim i kulturnim aspektima globalizacije⁵. Ispitivan je stepen slaganja (na četvorostepenim skalama) sa sledećim tvrdnjama: „Globalizacija je prilika za ekonomski rast“, „Globalizacija uvećava socijalne nejednakosti“, „Globalizacija nas štiti od rasta cena“, „Od globalizacije korist imaju samo velike kompanije, ne i građani“, „Globalizacija znači više stranih investicija u našoj zemlji“, „Globalizacija pomaže razvoj siromašnih društava“, „Globalizacija pomaže očuvanju mira u svetu“, „Globalizacija čini nužnom zajedničku vladavinu na svetskom nivou“, „Globalizacija je pretnja nacionalnoj kulturi“ i „Globalizacija omogućava ljudima da budu otvoreniji za druge kulture“. Pored toga, iz podataka prikupljenih u četvrtom talasu Evropske studije vrednosti (sprovedenom u periodu od 2008. do 2010. godine), za države koje su bile deo Eurobarometar studije, preuzeti su odgovarajući podaci za dve kulturne dimenzije, tradicionalno/sekularno-racionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja/vrednosti samoizražavanja, o kojima govori Inghart u kontekstu glavnih

⁴ Obuhvaćene su sledeće države: Austrija, Belgija, Bugarska, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Grčka, Holandija, Hrvatska, Irska, Nemačka, Italija, Kipar, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Madarska, Makedonija, Malta, Poljska, Portugal, Rumunija, Severna Irska, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Turska i Velika Britanija.

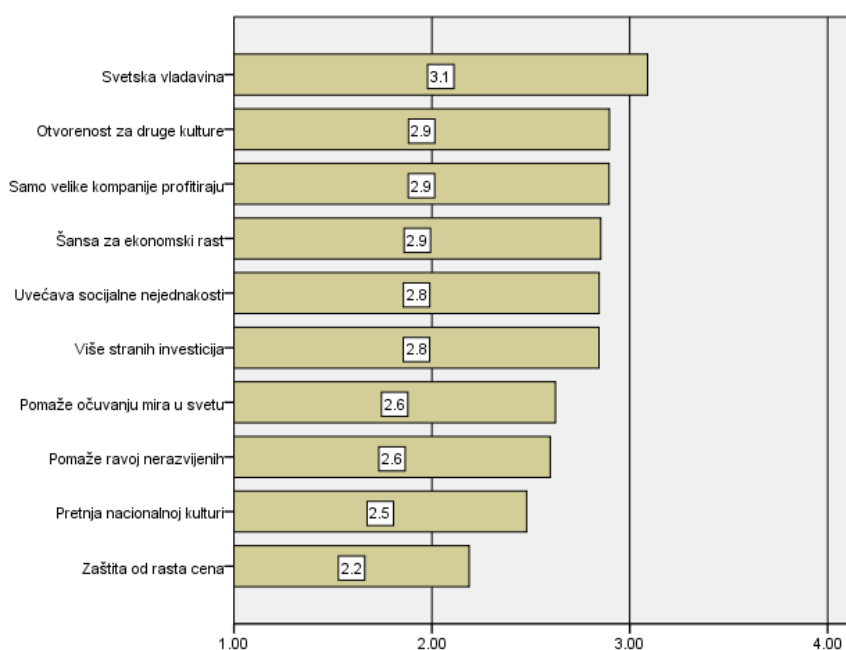
⁵ Iako postoje i skoriji podaci o stavovima građana o globalizaciji u Eurobarometar studijama, studija iz 2009. godine je odabrana jer je u njoj obrada odnosa prema globalizaciji posebno detaljna.

dimenzija kulturne varijacije i kulturne mape sveta (Inglehar & Welzel, 2005; videti takođe Pavlović, 2009). Najzad, u analizi su korišćene i vrednosti KOF indeksa globalizacije koje ukazuju na stepen globalne umreženosti i integrisanosti države u ekonomskoj, socijalnoj, tehnološkoj, kulturnoj i političkoj sferi.⁶

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Mišljenja Evropljana o različitim aspektima globalizacije očekivano variraju, mada razlike nisu, uopšteno govoreći, previše izražene (grafik 1). Najprihvaćenije su neke političke implikacije globalizacije, tj. mišljenje da rastuća globalizacija implicira nužnost nekog oblika supra-nacionalne, globalne vladavine; najslabije je prihvaćeno viđenje o ekonomskim benefitima globalizacije u smislu zaštite od rasta cena usled veće konkurencije. Nešto je prihvaćenije i pozitivno mišljenje o globalizaciji kao prilici za otvorenost prema drugim kulturama, nasuprot suprotnom gledištu da globalizacija predstavlja pretnju nacionalnoj kulturi.

Grafik br. 1: Odnos građana Evrope prema različitim aspektima globalizacije

Napomena: prikazane su prosečne vrednosti na četvorostepenim skalama; veće vrednosti ukazuju na veći stepen slaganja s navedenim tvrdnjama.

Međutim, važnije od slaganja s pojedinačnim tvrdnjama jeste podatak da su mišljenja o globalizaciji često ambivalentna, što se najbolje ogleda u jednakom prihvatanju suprotstavljenih

⁶ Preuzeto sa <http://globalization.kof.ethz.ch/> (posećeno 20. 02. 2017.).

tvrdnji koji se odnose na iste aspekte procesa globalizacije. Tako su, recimo, gledišta da je globalizacija prilika za ekonomski rast države i tvrdnja da globalizacija uvećava socijalne nejednakosti ili da samo velike kompanije imaju korist prihvaćene u gotovo jednakom stepenu.

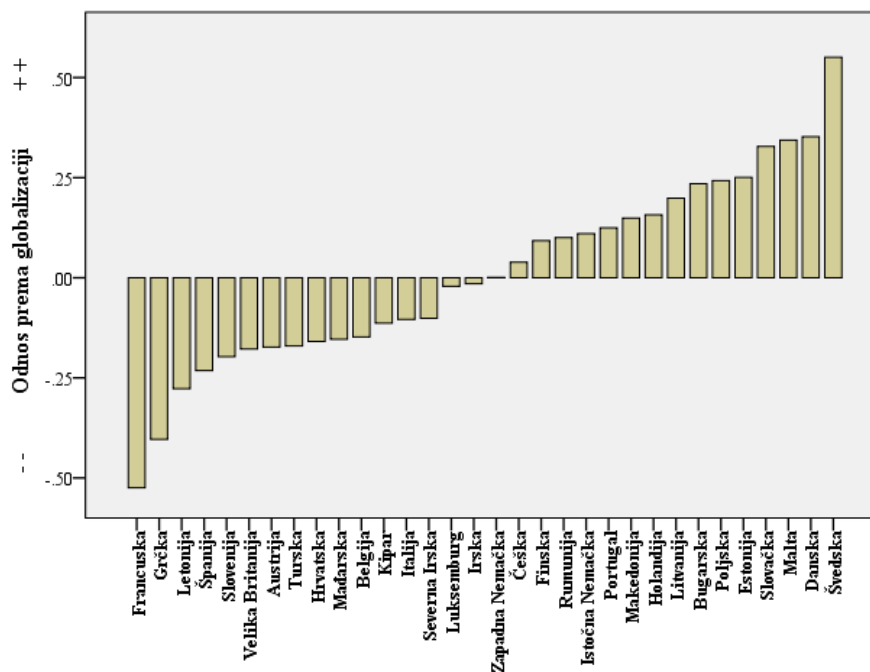
Ovi agregatni pokazatelji ne impliciraju nužno da su i mišljenja na individualnom nivou konfliktna i podaci to zapravo i ne potvrđuju. Građani koji, recimo, misle da je globalizacija šansa za ekonomski rast istovremeno su skloniji i gledištu da nas ona štiti od rasta cena ($r = .35$, $p .01$), da je to prilika za više investicija ($r = .35$, $p .01$), ali se takođe u većoj meri ne slažu s viđenjem da globalizacija uvećava socijalne razlike ($r = -.12$, $p .01$) ili da on nje profitiraju samo velike kompanije, a ne i građani ($r = -.22$, $p .01$). Drugim rečima, čini se da prevladuje donekle koherentna slika o globalizaciji u terminima dosledno pozitivnog ili negativnog odnosa prema njenim različitim aspektima, što dalje može značiti da podatke prikazane u grafiku 1 možemo shvatiti kao pokazatelje međunacionalnih razlika koje doprinose utisku o ambivalenciji. Jednostavnije rečeno, građani nekih društava mogu biti skloni intenzivnijem prihvatanju pozitivnog aspekta globalizacije, a građani nekog drugog društva negativnom aspektu što uprosečeno stvara utisak o konfliktnim usmerenjima.

Kako bismo na ekonomičan način uporedili međunacionalne razlike u odnosu prema globalizaciji i doveli ih u vezu s izdvojenim makro merama, odgovori svih ispitanika koji su učestvovali u studiji podvrgnuti su faktorskoj analizi. Faktorska analiza pokazala je da se izdvaja jedan dominantan faktor (32% objašnjene varijanse) na kome značajna zasićenja pokazuju sve analizirane tvrdnje i to u očekivanom smeru ($\alpha = .85$). Negativno formulisane tvrdnje („uvećanje socijalne nejednakosti“, „pretnja nacionalnoj kulturi“ i „samo velike kompanije profitiraju“) negativno su zasićene izdvojenim faktorom, dok sve ostale tvrdnje pokazuju pozitivna zasićenja. Izdvojena latentna dimenzija može se interpretirati kao opšti odnos prema globalizaciji koji se kreće od izraženo negativnog, ka izraženo pozitivnom kvalitetu. Ukoliko uporedimo prosečne vrednosti za analizirane države na ovoj dimenziji, dobijamo podatke koji su prikazani u grafiku 2. Podaci su prikazani prema, da tako kažemo, opadajućem anti-globalizacijskom sentimentu.

Odnos prema globalizaciji varira od, s jedne strane, Francuske i Grčke, čiji građani su najnegativnije orijentisani prema globalizaciji, do Danske i Švedske, s druge strane, koji su najoptimističniji u tom smislu. Iz prikazanih podataka, međutim, teško je zaključiti o nekim eventualnim faktorima koji bi na sistematičan način bili povezani s odnosom prema globalizaciji. Grupisanja evropskih država kakva se uobičajeno javljaju u kros-kulturnim analizama vrednosti i stavova, recimo, po liniji istok-zapad ili s obzirom na nivo ekonomskog razvoja, čini se da ovde izostaju. Na oba „kraja“ odnosa prema globalizaciji nalazimo evropske države različitog nivoa ekonomskog razvoja, političke prošlosti, dominantne religije i slično.

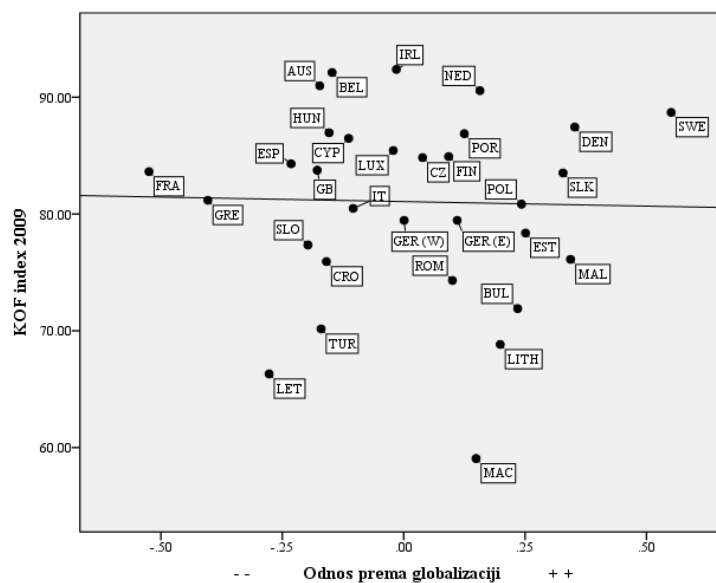
Budući da smo krenuli od teze da bi stepen globalizacije društva kao i karakteristike dominantne kulture mogle biti važne determinante stava prema globalizaciji, on je doveden u vezu s dve ranije opisane mere – KOF indeksom i vrednosnim dimenzijama na kojima je zasnovana Ingelhartova kulturna mapa sveta. Podaci su prikazani u grafiku 3 i 4.

Grafik 2: Odnos prema globalizaciji među građanima različitih evropskih društava

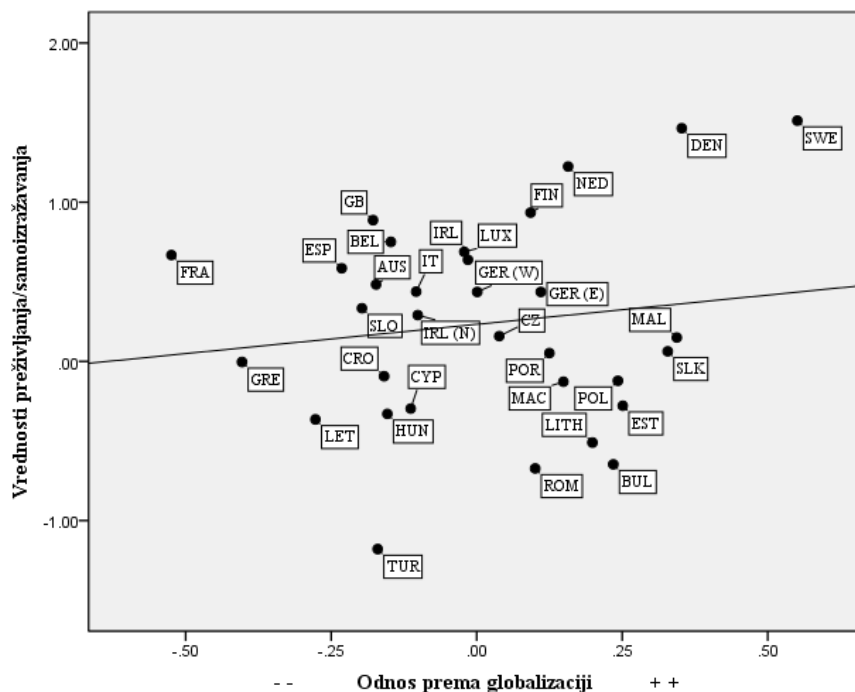

Napomena: prikazane su prosečne vrednosti faktorskih skorova; više vrednosti ukazuju na pozitivniji odnos prema globalizaciji.

Grafik 3: Odnos prema globalizaciji i stepen globalizovanosti društva

Grafik 4: Odnos prema globalizaciji i izraženost vrednosti samoizražavanja

Relativno nasumičan raspored evropskih društava i u jednom i u drugom slučaju, ukazuje da odnos prema globalizaciji nije na sistematski način povezan s izdvojenim makro merama. Povezanost između odnosa prema globalizaciji i stepena globalizovanosti društva i intenziteta vrednosti samoizražavanja nije statistički značajna. Građani društava koja su intenzivnije integrisana u globalne tokove nisu istovremeno i oni koji su pozitivnije usmereni prema globalizaciji ($r = -.02$, $p = .90$). Slično, društva koja izraženo vrednuju autonomiju, kvalitet života i slobodu izražavanja nisu istovremeno pozitivnije orijentisana prema globalizaciji ($r = -.14$, $p = .44$). Izostaje i povezanost odnosa prema globalizaciji i druge dimenzije o kojoj govori Inglehart – tradicionalno/sekularno-racionalnih vrednosti ($r = .32$, $p = .07$), mada je ona na granici statističke značajnosti. Buduća istraživanja bi trebalo dodatno da verifikuju ovaj nalaz, ali bismo mogli reći da postoje indikacije da su tradicionalno/sekularno-racionalne vrednosti potencijalno važna determinanta odnosa prema globalizaciji. Ovaj sindrom vrednosti opisan je kao svojevrsna moderna orijentacija, povezana s nizom kosmopolitskih ili liberalnih shvatanja (Inglehart & Welzel, 2005), pa je i pozitivniji odnos prema globalizaciji u ovakvim društvima i razumljiv. Izraženiji otpori globalizaciji se, drukčije rečeno, javljaju u društvima s izraženijim tradicionalno-patrijarhalnim obrascima odnosa prema autoritetu.

Dodatne analize ukazuju i da je odnos pojedinačnih aspekata odnosa prema globalizaciji koji su ušli u sastav integralne mere sa stepenom globalizovanosti društva ili karakteristikama kulture slab i nedosledan. Mišljenje o bilo kom od deset pojedinačnih aspekata odnosa prema globalizaciji nije, na agregatnom nivou, značajno povezan sa stepenom globalizovanosti društva iskazanim KOF indeksom. Jedine dosledne veze javljaju se između ocene globalizacije kao pretnje nacionalnoj kulturi i svojevrsnog negativiteta prema krupnom kapitalu. Građani sekularnijih i društava s izraženijom autonomijom manje prihvataju ove negativne ocene globalizacijskog procesa.

ZAKLJUČAK

„Do sada, ova naša globalizacija se“, pisao je nedavno Zigmund Bauman (2010, str. 113) „u potpunosti pokazuje kao negativna: nekontrolisana, nedopunjena i bez kompenzacije 'pozitivnim' delom, koji je (...) udaljena mogućnost, iako je, prema nekim prognozama, ta mogućnost već propala“. Barem sudeći prema ovde prikazanim podacima, jedan deo građana sveta ne bi se složio s tako pesimističkim viđenjem „negativne“ globalizacije (tj. globalizacija biznisa, kriminala ili terorizma, ali ne i političkih i zakonodavnih institucija koje bi mogle da ih kontrolišu). Sama globalizacija je multidimenzionalni fenomen, pa su i mišljenja o njoj raširena među Evropljanima neuniformna i zavisna od toga o kom aspektu globalizacije se radi.

Pretpostavka od koje se krenulo – da će odnos prema globalizaciji biti pre svega instrumentalno-racionalno prirode, tj. da će prema globalizaciji biti pozitivnije usmereni oni koji već jesu globalizovani, delom i nosioci globalizacijskih procesa – nije se pokazala opravdanom. Razumno je pretpostaviti da dominantni kulturni obrasci koji naglašavaju emancipaciju pojedinca kao i intenzivnija uključenost društva u globalne tokove predstavljaju važan kako kontekst razumevanja odnosa javnosti prema globalizaciji, tako i branu od potresa koji globalizacija sa sobom nosi. Ipak, varijacije odnosa prema globalizaciji nisu na smislen način povezane sa stepenom globalizovanosti društva ili otvorenosću kulture. Ukazano je na potencijalnu važnost stepena tradicionalnosti kulture, ali ova teza zahteva dodatne provere.

Nekoliko je mogućih implikacija dobijenih nalaza. Države koje su bile uključene u studiju Eurobarometra koja je korišćena u analizi relativno su uniformne u vezi s analiziranim makro merama i, važnije, veoma distinktivne u odnosu na ostatak sveta (videti, recimo, Inglehart & Welzel, 2005), pa su neznačajne povezanosti moguća posledica nedovoljne heterogenosti uzorka zemalja i varijabilnosti korišćenih mera. Skoro sve države su, usput, članice Evropske Unije.

Moguće je, dalje, da su prikazani podaci pod velikim uticajem nekih drugih makro karakteristika koje ovde nisu analizirane, ali i pod uticajem neposrednog konteksta u kome je istraživanje sprovedeno. Studija je sprovedena 2009. godine, na zamahu svetske ekonomske krize koja je izazivala potrese širom sveta, mada različite u različitim evropskim državama. Dok su oni globalizovaniji već trpeli prve udare, oni izolovaniji su procenjivali da će ih svetska ekonomska kriza zaobići ili da je to, štaviše, njihova šansa da u nekom smislu profitiraju od nevolje velikih. Različito razumevanje i percepcija teške krize koja će u slediti mogla je delom uticati na odnos objektivne globalizovanosti društva i odnosa njegovih građana prema globalizacijskim procesima.

Ipak, jedan podatak je nesporan. Međunacionalne razlike u odnosu prema globalizaciji postoje. Činjenica da obrazac tog odnosa odstupa od nekih uobičajenih linija podele unutar Evrope ili da ne može biti objašnjen dovođenjem u vezu s merama koje se same po sebi nameću kao potencijalno značajne, samo dodaje na važnosti dalje analize odnosa prema globalizaciji, na većem uzorku država, dužoj vremenskoj perspektivi ili iz drugačijeg ugla.

LITERATURA:

1. Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
2. Chui, W. H. & E. Leung (2014). Youth in a global world: attitudes towards globalization and global citizenship among university students in Hong Kong. *Asia Pacific Journal of Education*, 34, 107-124.
3. Cook, N. & R. Underwood (2012). Attitudes toward economic globalization: Does knowledge Matter. *Global Economy Journal*, 12, 1524-5861.

4. European Commission (2012): Eurobarometer 72.4 (Oct-Nov 2009). TNS OPINION & SOCIAL, Brussels [Producer]. GESIS Data Archive, Cologne. ZA4994 Data file Version 3.0.0.
5. EVS (2015): European Values Study Longitudinal Data File 1981-2008 (EVS 1981-2008). GESIS Data Archive, Cologne. ZA4804 Data file Version 3.0.0
6. Feasel, E. M. & D. Muzudmer (2012). Understanding Attitudes toward Globalization at the Individual and National Level. *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 2, 191-210.
7. Hainmueller, J. and M. J. Hiscox (2006). Learning to Love Globalization: Education and Individual Attitudes Toward International Trade. *International Organization* 60, 469-498.
8. Inglehart, R. and C. Welzel (2005). *Modernization, Culture Change, and Democracy – The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press. WVS datafile
9. Koen, D. (2014). *Homo Economicus – (zabludeli) prorok novih vremena*. Beograd: Clio.
10. Mojsi, D. (2012). *Geopolitika emocija*. Beograd: Clio.
11. Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
12. Robinson, (2007). Theories of globalization. In G. Rizer (ed.), *The Blackwell Companion to Globalization* (str. 125-143). Malden: Blackwell Publishing.
13. Scheve, Kenneth F. and Matthew J. Slaughter (2001). What Determines Individual Trade-Policy Preferences? *Journal of International Economics*, 54, 267-292.
14. Todosijević, B., Hristić, Lj. i Pavlović, Z. (2015). Globalizacija i ideologija u evropskom javnom mnjenju. U Vukotić, V. i sar. (ur), *Globalizacija i kultura* (str. 346-353). Beograd: Institut društvenih nauka.
15. Woodward, I. and Skrbis, Z. and Bean, C. S. (2008). Attitudes towards globalization and cosmopolitanism: cultural diversity, personal consumption and the national economy. *British Journal of Sociology*, 59(2). 207-226.
16. Xu, J. (2013). Public Attitudes Toward Globalization in East Asia. *Journal of Intercultural Communication*, 32, 1404-1634.